

KAPITTEL 8.

Fortrengning av et nasjonalt traume

Per Ole Johansen

”In the immediate postwar period a profound silence about the horrors of the Holocaust prevailed not only in German but also among a stunned global population. Neither the Jews nor the Germans, whether for reasons of guilt, horror, or confusion, made any official statements about the events that had just transpired.” (Markovits and Noveck 1996, side 406)

De ”polititekniske” og ”helsefaglige” hovedansvarlige for de norske jødeforfølgelsene under den andre verdenskrig, representert ved politiinspektør Knut Rød og dr med Hans Eng, gikk klar av landssvikoppgjøret etter krigen. Omstendighetene rundt disse sakene, og hvorfor de ansvarlige ikke ble stilt til ansvar er tema for denne artikkelen.¹

Jødeforfølgelsene i det europeiske rettsoppjøret

Krigsforbryterprosessen i Nürnberg i 1946 er uriktig blitt husket som en Holocaustprosess. Folkemordet på jødene var ikke av de prioriterte tiltalepunktene i rettsoppjørene i Europa etter den andre verdenskrig, ei heller folkemordet på sigøynere og forfølgelsen av de homofile. Tysk antisemitisme forsvant ikke med ”Stunde Null”. Forståelsen blant tyskere flest for det alliertes forsøk på å av-nazifisere rettsvesenet og andre offentlige etater sank faktisk fra 50 % positivt innstilte i 1945 til bare 14 % i 1949. Tyske

¹ Denne artikkelen er en videreføring av tidligere arbeider om det norske rettsoppjøret (Johansen 2000, Johansen 2006b), basert på nye arkivstudier i Riksarkivet i Oslo.

nazi-jurister, som det var mange av, ble behandlet meget mildt etter krigen, både av sine egne og de allierte. De fleste gjorde ny karriere. Folkemordet på jøder og sigøynere var det ingen som ”visste” noe om da det pågikk, og ikke ville de høre om det etter krigen heller. Først etter 15 år begynte vesttyskerne å ta Hitler-Tysklands folkemord innover seg, og da til de grader. (Brochhagen 1999) I årene som fulgte inntok erkjennelsen av Holocaust en økende plass i det vesttyske selvilde, med den følge at dagens Tyskland er ledende når det gjelder Holocaustforskning og historiske markeringer. Det har Østerrike til gode, selv om – eller kanskje snarere på grunn av at – landets egne nazister var overrepresentert i SS og i ”administrasjonen” av utryddelsesleirene. (Pauley 1992) Den tyske innmarsjen i Østerrike sommeren 1938 ble hilst av et jublende menneskehav. Jødehatet i Østerrike var tuftet på egen nasjonal grunn, og utspilt seg på en så voldelig og ondskapsfull måte da landets egne nazister kom til makten ved hjelp av tyske bajonetter at mange jøder flyktet til *Berlin* i 1938. Likevel lyktes det for østerrikerne å skape en myte om seg selv som ”det okkuperte landet”, uten ansvar for folkemordet på jødene og andre forfulgte grupper. De østeuropeiske holdningene til, og oppgjøret med Holocaust var mer variert enn tidligere forskning kan ha gitt inntrykk av. Bulgaria, som var et relativt tolerant land for jøder før krigen, stilte en rekke av sine egne antisemitter til ansvar, selv om andre overløpere ble tatt hardere som gruppe. Det offisielle Bulgaria var stolt over å ha skjernet de bulgarske jødene, om enn ikke jøder med gresk og jugoslavisk statsborgerskap. (Chary 1996) Flere ansvarlige for jødeforfølgelsene i Romania ble tiltalt og straffet. Bøker om Holocaust ble publisert straks etter krigen, for senere å bli inndratt av det kommunistiske regimet. (Loanid 1996) I Tsjekkoslovakia kom det til oppgjør i den tsjekkiske delen, ikke minst med sudet-tyske antisemitter, i motsetning til uviljen fra antisemitisk, slovensk side mot å sette søkelyset på folkemordet på jødene. (Rothkirchen 1996) Polakkene var ambivalente, med en sterk antisemittisme på den ene side og en viss fokusering på Holocaust i litteratur og i minnemarkeringer på den annen side. (Steinlauf 1996) Litauere som kom tyskerne i forkjøpet med å drepe sine jødiske naboer i 1941 var særdeles lite innstilt på et slikt fokus ” ... in Lithuania, especially in the smaller towns, Jews were actually murdered by former neighbours, classmates, and customers.” (Levin 1996, side 333) Sovjetregimet benektet ikke folkemordet på 1.5 millioner russiske jøder. Enkelte tidlige historiske arbeider fokuserte spesielt på forfølgelsen av de russiske jødene, men hovedtrenden blant partiløje historikere var at de enten fortiet eller regnet inn jødene i kategorien sovjetofre for fascistiske overgrep. (Gitelman 1996) En lignende ”omregning” fant sted i en rekke andre øst-europeiske land også, ikke minst i DDR (Grabitz 1998), som ellers varierte fra massiv fortielse i Ukraina til en

viss fokusering i Estland, Ungarn og Jugoslavia. Vest europeiske land var ikke *så* forskjellige fra de øst-europeiske i holdningene til de respektive folkemord, men av (til dels) andre grunner enn de som var utslagsgivende for fortielsen og relativiseringen i de kommunistiske regimene. Byråkrati og politi i (blant annet) Frankrike og Nederland var tyskernes villige medhjelpere. Enkelte nederlandske byråkrater ble straffeforfulgt. (Bank 1998) Men det er først i nyere tid at den franske og nederlandske medvirkningen til jødeforfølgelsene er blitt erkjent som et egentlig fransk og nederlandsk anliggende. Jødene ble bortdefinert som ”de andre” i etterkrigsårene. Det norske eksemplet har mye til felles med hovedtrenden i Europa. Men det er i alle fall minst en interessant forskjell: Den mest sentrale politiembetsmannen (av de overlevende) som organiserte arrestasjonene og deportasjonene av jødene ble faktisk varetektsfengslet og tiltalt, om enn frikjent av domstoler som skjønte lite av folkemordets organisasjon og logikk. Deretter fulgte mange års norsk fortrenkning av dette nasjonale traumet. Sigøynerne, taternes og de homofiles krigshistorie ble også fortiet, i likhet med ca 10 000 sovjetiske krigsfanger som endte sine liv som slavearbeidere i Norge. (Johansen 1989a. Johansen 2006a. Haave 2006. Hobson 2006. Soleim 2004.)

Innledning

Hvorfor gikk de norske klar?

I det norske rettsoppgjøret var det mange som måtte stå til rette for mye, men langt fra alle som hadde ytet okkupasjonsmakten verdifulle tjenester. Sannsynligheten for at norske domstoler ville dømme en byråkrat eller politimann for *passivt* medlemskap i det nazistiske partiet Nasjonal Samling (NS) var for eksempel mye større enn at vedkommende ville bli dømt for aktiv deltagelse i jødeforfølgelsene. Nordmenn som ikke var NS-medlemmer, men aktive i jødeforfølgelsene, hadde mye lettere for å gå klar av straffeforfølgning og dom.

Medlemskap i NS var forholdsvis enkelt å bevise, og en ukomplisert åpning av en landssvikssak. Med et slikt bevis lagt til grunn var det nærliggende å anta at mistenkte som både hadde vært NS-medlemmer og aktive i jødeforfølgelsene, for eksempel i egenskap av statspoliti, ville bli straffeforfulgt for *begge* forhold, dersom de ble tiltalt for medlemskap i NS. Heller ikke det viste seg å være tilfelle. (Johansen 2006b)² Det var ingen vesentlig forskjell

² 11 av de 150 statspolititiltalte som lå til grunn for mitt forrige arbeid (Johansen

på rettssakene mot statspolitiet og det ordinære politiet i så henseende. (Pryser 2006) Deltagelse i jødeforfølgelsene var med noen få unntak en meget nedprioritert problemstilling i det norske rettsoppgjøret; partimedlemskap eller ikke, jødeforfølgelser hjemme eller ute.

Hvilke forhold bidro så til at noen typer overgripere og ofre ble vist mye mindre oppmerksomhet enn andre?

Mulige forklaringer kan både søkes i de enkelte saker og i rettsoppgjørets organisasjon og prioriteringer. Etter en gjennomgang av sakene mot de av de mest sentrale medløperne vil ovennevnte spørsmål bli drøftet i forhold til følgende momenter:

1. *Rettens tradisjonelle forestilling om vold.*
2. *Rettens vurdering av de tiltaltes motiver og personlighet.*
3. *Skjermende mellomledd i jødeforfølgelsen organisasjon.*
4. *Rettens nedprioritering av folkemord.*
5. *Overtreder og offer som "de andre."*
6. *Kollektive myter og erindring.*
7. *Fokus i etterkrigstiden.*

Eksempelene

Utgangspunktet for dette tilbakeblikket på det norske rettsoppgjøret er statspolitiets arkiver, sakene mot politiinspektør Knut Rød og dr Hans Eng i statspolitiet, og ca 200 andre rettssaker og dommer som gjør det mulig å se Rød-saken og Eng-saken i perspektiv.

Statspolitiet var et norsk Gestapo som assisterte tyskernes i kampen mot norsk motstandsbevegelse og frontet i jødeforfølgelsene. De ansatte var norske, stort sett menn og en håndfull kvinner som arbeidet i kontoradministrasjonen. Som *organisasjonstype* var krigstidens statspoliti en nyskapning, men en videreføring av en særegen politikultur også, tilbake til 1930-tallets statspoliti som hadde ulovlige streiker, demonstrasjoner og sosiale uroligheter som spesialitet. (Johansen 1989b) Kjernen i det gamle korpset gikk over i det nye statspolitiet, og meldte seg inn i Nasjonal Samling (NS). Bernard Askvig og Jonas Lie, som var ledere for statspolitiet på 1930-tallet

2006) ble dømt for medvirkning til jødeforfølgelsene i Norge, hvorav en statspolitiinspektør som hadde lederansvaret for jødeforfølgelsene utenfor Oslo, før Rød overtok. Røds forgjenger ble dømt til 6 års fengsel. Samtlige ble dømt for en rekke andre forhold også. Ingen flere dømte for samme forhold er blitt funnet i de 48 sakene som dette arbeidet er blitt utvidet med.

PER OLE JOHANSEN

førte an, og presset andre politifolk til å melde seg inn. Askvig, en noe ”fuktig” opportunist som begrunnet sin innmeldelse i NS med sitt behov for ”whisky og sigarer”, overtok som politimester i Oslo og Aker etter at Kristian Welhaven ble internert av politiske grunner. Jonas Lie, som var en høyreekstrem beundrer av Tyskland fra ungdommen av og en respektert politimann på 1930-tallet, gjorde karriere i tysk tjeneste som minister i det nyopprettede Politidepartementet. Krigens statspoliti arbeidet politisk, i intimt samarbeid med tyskerne og norske nazister. Statspolitiets leder Karl A. Marthinsen var offiser og NS-medlem fra 1930-tallet, og kollega av Jonas Lie i forbindelse overvåkingen av kommunistene før krigen. Marthinsen var meget klar i sin instruks til statspolitiets jurister og avdelingsledere: Det var bedre å ta en uskyldig enn å la en skyldig gå fri. ”Straffeprosessloven, påtaleinstruksen og politiinstruksens bestemmelser skal ikke følges slavisk, de skal tillempes og disse må aldri bli en hindring for en effektiv tjeneste.”³ Nye tider, nye metoder:

”Under en revolusjonstid som den vi nu gjennomlever i vårt land vil det ofte inntreffe at en ikke har høvelige lovbestemmelser som rammer enkelte forbrytelser eller forseelser. I andre tilfeller har vi foreldede og umoderne lovbestemmelser som hindrer en tidsmessig reaksjon. Her må statspolitiets embedsmenn ikke la seg forvirre eller hemme. Vi trenger ingen lovbestemmelser for å ramme samfundets fiender. Vår oppgave – alltid å overvåke statens sikkerhet – gir oss ikke bare rett men også plikt til å gripe inn når vi anser det nødvendig uansett om de enkelte lovparagrafer passer eller ikke.”⁴

Politiinspektør Knut Rød og sjefslege Hans Eng var to forskjellige typer, og representative for aktørene i folkemordets organisasjon under den andre verdenskrig, på hver sin måte. Rød var opprinnelig polititjenestemann og nyutdannet jurist da krigen begynte, og forståelig nok interessert i en bedre stilling etter et krevende studium. Politisk sett var han indifferent og passiv. Det var ikke noe i hans personlige historie som tydet på at han var nazist og jødehater, ei heller noen beundrer av Hitler-Tyskland. Sjefslege Hans Eng var en aktiv og fanatisk nazist som ikke trengte å søke seg til statspolitiet av økonomiske grunner eller av karrierehensyn. Med sin medisinske doktorgrad og privatpraksis i et bedre strøk i Oslo satt han godt i det allerede. Engs foraktfulle holdning overfor jøder var hevet over tvil. Rød hadde 13

³ Oslo Politikammer D 4149. [Henvist arkivmateriale beror i Riksarkivet i Oslo.]

⁴ Ibid.

års fartstid som politimann da krigen begynte, og fortsatte i politiet etter juridikum. Politiet var hans liv. Eng hadde intet med politiet å gjøre før han søkte stillingen som lege i statspolitiet i 1941. Rød sluttet i statspolitiet sensommeren 1943 etter at de allierte hadde tatt initiativet i krigføringen, i likhet med en rekke andre jurister som hadde søkt seg til statspolitiet av karrierehensyn. Eng fortsatte i statspolitiet og NS til krigens bitre slutt, frynsete i nervene, men like innbitt i sin nazistiske overbevisning. Rød ble tiltalt for sitt NS-medlemskap og for å ha utkommandert statspolitiet mot jødene, men ble frikjent i lagmannsretten i 1946 og 1948. Rettsoppgjørets ”merkeligste rettsak” er Knut Sveris karakteristikk i sitt pionerarbeid om Rødsaken. (Sveri 1982) Røds forsvarer prosederte på Røds samarbeid med motstandsbevegelsen, med en gruppe eks-kolleger som vitner, som det også ble åpnet landssviksaker mot etter krigen. De bedyret at Rød hadde motarbeidet tyskerne, samtidig som Rød gikk god for dem. Dr Eng ble først tiltalt for aktivt medlemskap i NS, sjefslegejobben i statspolitiet og sitt ”medisinske” hovedansvar for arrestasjonene og deportasjonene av jødene. Det så ikke bra ut for Eng, men før hovedforhandlingen ble omtalen av jødeforfølgelsene og hans nazistiske aktivisme fjernet fra tiltalen, muligens av prosessøkonomiske grunner. En vennetjeneste fra andre leger, slik Rød ble hjulpet av tidligere kolleger, var det i alle fall ikke.

Norsk politifolk i tysk tjeneste

Det tyske sikkerhetspolitiet var for fåtallig til å kunne arrestere jødene uten norske medhjelpere. Gestapistene var avhengig av lokal bistand, i Norge som i andre okkuperte land, og i Tyskland selv. Norske nazister lot seg villig mobilisere, men Gestapo foretrakk at norsk politi frontet det meste. Politiet hadde personell og lokalkunnskap, og en tillit som gjorde at de ikke skremte jødene. (Johansen 1984) En lignende strategi er kjent fra tyske byer hvor Gestapo hadde avdelinger som arbeidet spesielt mot jødene, med profesjonelle, men joviale politifolk som var kjent i lokalmiljøet og innga en illusjon av trygghet. ”Man konnte ihn sich leicht am Stammtisch vorstellen,” fortalte en tysk jødinne om en av dem. Gestapo kom ”auf leisen Sohlen,” mintes en jøde som overlevde Auschwitz. (Johnson 2001, side 85) Norske politifolk som fortsatte som politi etter den tyske invasjonen hadde interesse av å komme til en ordning med okkupanten av hensyn til publikum og for å sikre egne yrkesinteresser, men da måtte de yte tyskerne visse tjenester til gjengjeld. (Johansen 1984) Tyskerne ga ordrene, samtidig som de forlangte at det skulle se ut om det var norsk politi som hadde tatt initiativet, som for eksempel i de ulike fasene i jødeforfølgelsene. Sammen med den tyske invasjonsstyrken fulgte ”jødeeksperter” som foretok sine første undersøkelser mens det fortsatt pågikk kamphandlinger. Opplys-

ninger om jøder i Norge ble hentet fra ulike kilder, og systematisert med lister over medlemmer av de mosaiske trossamfunn, utenlandske jøder i Norge, jødiske foreninger, jødiske leger osv. Den 10. mai 1940 startet kriminalpolitiet i Oslo en aksjon for å inndra jødernes radioapparater, etter anmodning fra tysk sikkerhetspoliti. Andre nordmenn fikk ha radioapparatene i fred, inntil videre. Foruten en trakasserende intensjon fungerte aksjonen som en de facto test av politiets samarbeidsvilje. Det tyske sikkerhetspolitiet berømmet sine norske kolleger for velvillig respons, og for at de beslagla flere ”jødiske” radioapparater enn tyskerne kjente til. Den 2. oktober 1941 ga justisminister Sverre Riisnæs fylkesmennene ordre om å registrere jødernes eiendom. Ordren ble sendt videre til sorenskrivere, dommere og lensmenn, med Justisdepartementet som offisiell avsender. ”Mulige undersøkelser bes i tilfelle foretatt så diskret som mulig.”⁵ Etter nølere fikk beskjed om å skrive rapport selv om det ikke var ”jødisk eiendom” i deres distrikt. Indirekte godtok de NS-regiments antijødiske politikk simpelthen ved å svare. Flertallet svarte som forventet. Enkelte overinnfridde og navnga innbyggere som *muligens* var jøder. ”Man vet ikke sikkert om nevnte person er av jødisk herkomst, men det sies.”⁶ Den 10. oktober 1941 mottok Politidepartementet ordre fra tysk sikkerhetspoliti om stempeling av jødiske pass med en rød ”J”. Departementet fikk uttrykkelig beskjed om at lensmenn og lokalpoliti måtte holdes uvitende om at det var et *tysk* initiativ. ”Stemplingen er gratis.”⁷ Vinteren 1942 innledet Politidepartementet en omfattende kartlegging av jøder i Norge med utgangspunkt i spørreskjemaet ”Jøder i Norge.” Etter nølerne ble purret den 15. april 1942. Responsen fra politidistriktene skal ha vært en smule ujevn, det være seg på grunn av uvilje mot kartleggingen eller sommel fra egenrådige politimestere. Organiserte protester fra embetsverket forekom ikke. Andre overinnfridde den ordren også, og oppsøkte jødiske familier på ny for å forsikre seg om at *alle* barna i familien var blitt ført inn i skjemaet med navns nevning. ”Selv om et ikke finnes jøder i distriktet skal melding sendes,” presiserte departementet.⁸ Ansvarlige embetsmenn la resultatene av undersøkelsen til grunn for arrestasjonene og deportasjonene av jødene høsten 1942 og vinteren 1943, som var et samarbeidsprosjekt mellom Gestapo, Politidepartementet, Stats-

⁵ Rundskriv 2.10.1940. ”Justisministerens kontor. Eske 11. K legg 15. Eiendommer tilh. Jøder 1941.” JD. [JD = Justisdepartementet]

⁶ Flekkefjord 16.10.1941. Ibid.

⁷ ”Lederen av kriminalpolitiet Jøder i Norge. Reg./org.” PD. [PD = Politidepartementet.]

⁸ N. 20.7.1942. ”Spørreskjema utenbys. Pappe 19, jødeaksjoner, Stapo.” SP. [Stapo = Statspolitiet.]

politiet, Kriminalpolitiet, lensmannsetaten, og Germanske SS. I juli 1942 vedtok nazi-myndighetene et forbud mot ekteskap mellom jøder og ”arier” som nok en marginalisering av jødene før deportasjon og folkemord.

Politiets veier

Politiet har alltid trukket i ulike retninger. Forestillingen om politiet som en samstemt monolitt er en myte, det være seg fredstid eller krigstid. En rekke politifolk sluttet i politiet da tyskerne invaderte Norge i visshet om at de kunne bli beordret til å følge ordre som de ikke ville kunne forsvare moralsk. Et ukjent antall var aktive i motstandsbevegelsen. Flere ble torturert og henrettet. Noen av de som fortsatte i politiet varslet jøder om forestående aksjoner, eller så en annen vei slik at de fikk en sjanse til å flykte. (Johansen 2001) Overlevende jøder har bekreftet slike beretninger. Robert Savosnick fikk først en advarsel og deretter en mulighet til å rømme:

”Kvelden 25. oktober fikk jeg uventet besøk på sykehuset av lensmann Anders Grut. Lensmannen fortalte at det var utstedt arrestordre på meg. – Vi kommer og henter deg i morgen tidlig sa han. En klar advarsel. Jeg kunne ha flyktet. Lensmannen var jøssing og ga meg denne muligheten. Jeg benyttet den ikke. (...) Lensmannsbetjenten stanset utenfor vår bolig i Wessels gate og spurte om jeg ønsket å hente med meg noen personlige ting. Det ville jeg gjerne. Lensmannsbetjenten og Levin ble sittende i bilen. Jeg kunne ha stukket av. Gått ut bakveien.” (Savosnick 1986, side 31)

Savosnick fryktet at hans mor skulle bli tatt som gissel, og valgte ikke å flykte. Men det gjorde Anna Rotschild i Oslo, etter den *andre* advarselen:

”En fredag jeg kommer til politistasjonen skjer det noe usedvanlig. Politimannen jeg alltid melder meg for sier at jeg ikke skal melde meg i morgen eller på søndag, men ta med meg barnet mitt og gå en riktig lang tur. Mer direkte oppfordring til å forsvinne kan jeg ikke få. Men hvor og hvordan skal jeg forsvinne med et ti måneders gammelt spedbarn? Hele dagen går med på å oppsøke jødiske venner, ikke en av dem har et råd å gi meg. Jeg tør ikke annet enn å møte opp på Sagene politistasjon neste dag og ta imot det forbausede blikket til politimannen i skranken. Kommer De igjen, sier han. Jeg sa jo at De skulle gå en lang tur. Det skulle de ha gjort. Etter dette tør jeg ikke sette min ben i leiligheten lenger.” (Komisar 1992, side 68)

”Roerne” gjorde motstandsbevegelsen en og annen tjeneste også, særlig mot slutten av krigen for å ha en aktivapost i rettsoppgjøret, samtidig som de var tyskerne håndgangne menn i de fleste andre anliggende. Et mindretall tjente tyskerne med fanatisk glød til den bitre slutt. Politifolk som hadde vært NS-medlemmer siden 1930-tallet, eller frontkjempere som det ble rekruttert flere av til statspolitiet, slåss skulder med tyskerne rakt inn i nederlagets time.

Kildeproblemer

Kildeproblemene er betydelige når det gjelder nordmenn som hjalp jøder under krigen. Underrapporteringen skyldes at det var risikabelt å hjelpe jøder. ”Illegale” handlinger satte bare unntaksvis spor etter seg i arkivene. Beskjedne hjelpere fortalte lite eller ingen ting etter krigen, i motsetning til enkelte motstandsfolk som gjorde karriere på spennende krigseventyr.

Overrapportering kan ha funnet sted ved at enkelte redningsaksjoner er blitt gjenfortalt i nye versjoner, for deretter å bli memoreret som flere uavhengige. Desinformasjon fra straffeforfulgte og deres venner er et kildeproblem for seg. Vitner forstilte seg i retten for å hjelpe tidligere kolleger. Mistenkte som satt i varetekt fanget opp siste nytt fra retten og konfererte seg i mellom etter hvert som vaktholdet ble mildere, slik at de kunne tilpasse forklaringene sine. Gjennomgangen av nærmere 200 rettssaker og dommer styrker den hypotesen. Bortforklaringer og unnskyldninger ligner hverandre til forveksling.

Intervju med nordmenn som deltok i jødeforfølgelsene har vist seg å være svært vanskelig. De som er blitt spurt har unndratt seg. Til gjengjeld er arkivmaterialet meget omfattende. En del er ordnet tematisk i statspolitiets krigsarkiver, og er forholdsvis lett å orientere seg i. Langt mer er spredd i andre arkiver og i et ukjent antall rettssaker, og ofte uten ”stikkord” som gjør det mulig å treffe riktig ved de første arkivsøk. *De* arkivene krever forskere som har godt om tid og gehør for arkiv.

TILFELLET RØD

Inn i karrieren og krigen

Politiinspektør Knut Rød var en av de mest sentrale norske embetsmenn bak jødeforfølgelsene i Norge, og høyest i rang av de – i den sammenheng – ansvarlige politijuristene som overlevde krigen. På 1930-tallet var han politibetjent som nevnt, og leste juss på fritiden. Med krigen kom hans

sjanse, først i overvåkningsavdelingen ved Oslo politi og deretter som jurist og inspektør i statspolitiet våren 1941. Røds lederansvar lå på det organisatoriske planet, med blant annet planlegging, logistikk, arrestasjoner, inndragning og deportasjon av jødene. Mandag morgen kl 5.30 den 23. oktober 1942 ga han ordre til arrestasjonene av jødiske menn i Oslo og omegn, etter et forberedende møte med tysk sikkerhetspoliti og norske overordnede. Lister over jøder som skulle pågripes ble lagt frem, og skjemaer gjort klar for utfylling etter hvert som de pågrepne ble brakt inn. "Politinspektør Rød instruerte hele den oppmøtte styrke og gjennomgikk skjemaene og hvordan de skulle fylles ut," oppsummerte politisekretæren i et internt notat.⁹ De arresterte ble sendt til Bredtveit fengsel i Oslo, som var statspolitiets fengsel eller til NS-regimets konsentrasjonsleir på Berg i Vestfold, hvor vokterne var norske. Det neste hovedstøtet mot jødene som Rød hadde ansvar for, fant sted den 26. november 1942. Jødiske kvinner og barn ble pågrepet i sine hjem, og eldre og syke på sykehus og aldershjem, og kjørt til Oslo havn sammen med de mennene som var blitt arrestert tidligere. På kaien ble jødene krysset av på politilistene som siste formalia, før de ble jaget om bord i det tyske skipet "Donau" av brutale tyske SS, for å deporteres til Auschwitz. Rød var til stede som øverste ansvarlige norske embetsmann, sammen med tyske overordnede. Han *må* ha tenkt sitt. Opplevelsen i seg selv må ha gjort inntrykk på en mann som Rød. Det var disse "jødeaksjonene" Rød måtte svare for i retten i 1946 og 1948. Hans lederrolle i forbindelse med jødeforfølgelsene i 1943 gikk rettshus forbi.

Jødejakten fortsetter

Den 24. februar 1943 ble 143 jøder deportert med D/S Gotland. Politiets landssvikavdeling fant det høyst sannsynlig at Rød organiserte den deportasjonen også. I følge kilder i svensk diplomati hadde han overtatt den nasjonale ledelsen av jødeforfølgelsene på det tidspunktet, uten at det var til hinder for at han engasjerte seg i ettersøkningen av navngitte enkeltjøder. "Undersøk om mannen er jøde," var Røds ordre vedrørende Johan, datert den 10. november 1942.¹⁰ Den 14. januar 1943 utarbeidet han nye retningslinjer for arrestasjon av jøder som hadde sluppet unna, så langt. "Kvinnene skal pågripes uansett om de er gift med arier."¹¹ Den 4. februar 1943 konfererte han med dr Hans Eng i statspolitiet om en syk jødinne etter tips fra en angiver om en jødisk venninne som spilte syk for å unngå deportasjon. "Vi tør anmode Dem som politilege om å oppsøke pasienten og få

⁹ L-sak. Oslo politikammer D 4094. [L-sak = Landssviksak.]

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

fastslått om det foreligger sykdom eller om hun er simulant.”¹² Den 11. mars 1943 ga Rød Trondheims politiet ordre om å arrestere seks navngitte jøder. ”Hvis det ikke er fare for livet eller for smittsom sykdom skal de transporteres til Oslo.”¹³ Den 15. mars ga han ordre om at Sara skulle pågripes i Trondheim, og at lensmannen i Melhus måtte undersøke om en navngitt jødinne var smittet av en farlig sykdom. ”Hvis hun ikke er det og det ellers ikke er forbundet med fare for livet skal hun transporteres til Statspolitiets Oslo og Akersavdeling, Oslo.”¹⁴ Den 4. juni forlangte Rød en legettalelse fra Ullevål sykehus for å kontrollere diagnosene til tre jødiske pasienter. Konkrete oppdrag av den typen rimer ikke med Røds påstand om at hans oppgaver var av en tilfeldig beordret type, og at han ikke hadde noe ansvar for detaljer. Hvordan han legitimerte *den* nidkjærheten vet man ikke, i og med at han aldri ble spurt.

Jøder og andre nordmenn

Det var forskjell på Røds tjenestevillighet i forbindelse med jødeforfølgelsene og en rekke andre, mindre sakstyper han hadde ansvar for. Fornærmelser mot NS-medlemmer, bruk av norske flagg og symboler, besittelse av illegale aviser, og krangel mellom ”tyskerpiker” og deres foreldre var han mer tilbøyelig til å henlegge, eller avslutte med advarsel som han var mann for å gi på en diplomatisk måte. Eric Johnson fant en noe lignende forskjell i sitt studium av Gestapo i Tyskland, som han forklarer med at jødene var en prioritert målgruppe i egenskap jøder, i motsetning til ikke-jødiske tyskere som måtte ha gjort seg ”skyldig i noe” for å komme i Gestapos søkelys. (Johnson 2001) Johnsons forklaring har mye for seg, men ikke-jødiske tyskere og nordmenn ble også meget brutalt behandlet når de ble tatt for deltagelse i den organiserte motstandsbevegelsen. De færreste i statspolitiet var så diplomatiske som Knut Rød i småsaker mot ikke-jødiske nordmenn. Politifolk som var overbeviste nazister eller opptatt av å imponere overordnede var sykkelig nidkjære med å slå ned på det minste, både i tjenesten og i fritiden. En rød toppplue, en norsk vimpel på sykkel, et julekort og et smykke i norske farger som NS-regimet oppfattet som protesthandlinger, eller en spontan slengbemerkning til norske nazister og tyske soldater, en strofe fra den norske nasjonalsangen, en nyttårshilsen på engelsk eller passasjerer som sto på trikken i stedet for å sette seg ved siden av en uniformert statspolitimann, var nok for pågrepelse og sanksjon. Selv et anonymt angivertips fra en mulig konkurrent eller personlig uvenn kunne føre til

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

omfattende etterforskning og ubehagelige avhør. Denne nidkjærheten er oppsiktsvekkende, både fordi statspolitiet brukte så mye tid på småsaker og fordi det provoserte til mer motstand mot regimet. Men så nidkjær var ikke politiinspektør Knut Rød. Hans lunkne forhold til nazismen var hevet over tvil. Vitnemål fra en rekke nordmenn, som var i statspolitiets søkelys under krigen, tyder på at Rød var en vennlig og imøtekommende mann, dersom han ville og kunne. I ”ikke-jødiske” småsaker fulgte han sitt profesjonelle politiskjønn, i motsetning til hva han valgte å gjøre i forbindelse med arrestasjonene og deportasjonene av jødene, som ble overvåket av Gestapo, med den følge at det ville ha blitt lagt merke til dersom han hadde valgt annerledes.

Rød om seg selv og sine motiver

Rød ble arrestert den 14. mai 1945 få dager etter kapitulasjonen, og satt i ydmykende varetekt i ca ni måneder sammen med stigmatiserte landssvikere før han møtte i retten i februar 1946. Påtalemyndigheten mente å ha en sak. Rød-sakens eiendommelighet begynte allerede med arrestasjonen den 14. mai 1945, for hvordan kunne det ha seg at en politiembetsmann som senere ble utropt av domstolene som en pioner i politiets motstandsarbeid og fikk rosende ord av ledende motstandsfolk i det hele tatt ble fengslet, og for så lang tid? Det synes ganske meningsløst og urettferdig at en så sentral motstandsmann ble fratatt ni måneder av sitt liv mens Nasjonen feiret seieren og freden. Noe fatalt må ha sviktet, med tragiske følger for Rød, viss man legger motstandshypotesen til grunn. Mindre eiendommelig blir ikke saken på bakgrunn av at Rød ikke nevnte sin angivelige pionerinnsats som motstandsmann og at han skulle ha varslet jødene om forestående arrestasjoner og deportasjon, verken i forhørsretten den 14. mai 1945 eller i sine første politiforklaringer. Røds motiver for å melde seg inn i NS virker ulne, slik han selv omtalte dem: Han gikk i inn i partiet for å sikre seg ”beskyttelse under sin tjenestegjøring som politimann”¹⁵ og ble han truet med avskjed om han ikke meldte seg inn. Røds kolleger mente også at det var nødvendig å gå inn i NS for å kunne ”optre som politimann med et selvstendig og nøkternt syn.”¹⁶ Motstandspolitiske motiver påberopte han seg ikke. ”Noe interesse for eller forståelse for politikk,” hadde han aldri hatt.¹⁷ Stillingen i statspolitiet ble tvunget på ham av hans overordnede, i følge hans egne forklaringer. Formuleringer som ”utnevnt”, ”overført” og ”beordret” går igjen i forklaringene hans:

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

PER OLE JOHANSEN

”Det var en skjebnens tilskikkelse at jeg kom over i Overvåkningen og derpå Statspolitiet, og at jeg på grunn av denne stilling etter hvert fikk mange saker til behandling, og ordrer som har bydd meg meget i mot, men forholdene var slik at jeg ikke kunde bøye unna mer enn jeg har gjort.”¹⁸

Egentlig ville han slutte i statspolitiet, men fortsatte fordi statspolitisjefen ”truet og bad.”¹⁹ Rød omtalte seg selv som en fredlig person. ”Jeg er personlig en absolutt motstander av vold og brutalitet.”²⁰ Politikolleger husker ham som stillferdig. Jøder hadde han aldri hatt noe i mot. ”Jeg har ikke noen gang vært ”jødehater”. Jeg har flere ganger i mitt liv truffet jøder og har alltid vært like imøtekommende mot dem som mot andre mennesker.”²¹ ”Det tekniske arrangementet,” var Røds karakteristikk av sin lederrolle i forbindelse med arrestasjonen av jødisk menn i oktober 1942, som om hans rolle som politiembetsmann var av nøytral karakter, hevet over tid og sted moralsk sett. Arrestasjonene var ikke hans påfunn:

”Jeg visste ikke før dette tidspunktet at det foresto anholdelser, og langt mindre det som siden skjedde. Etter denne dato gjorde jeg bare det som jeg var nødt til å gjøre på grunn av min stilling og krigssituasjonen, og om man tror det eller ei – så var det ikke med noen glede jeg gjorde det.”²²

Ledelsen av deportasjonen av jødene i november 1942 ble tvunget på ham, likevel oppfordret han sine underordnede til å vise hensyn:

”Det har i den senere tid vært en del agitasjon mot jødene i pressen. Dere må ikke la deres opptreden påvirkes av dette, men husk på at dere nå er politifolk. Politiet har ennå et renommè å forsvare, derfor skal dere optre korrekt og gi fangene rimelig tid til å kle seg og ta på seg de klær de trenger.”²³

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

Rød fulgte ordre, og ga dem videre til sine underordnede med beskjed om å opptre med konduite. ”Så vidt jeg vet, ble ingen jøder mishandlet ved anholdelsen, eller så lenge det norske politi hadde befatning med dem.”²⁴

Sine venners venn

De første forklaringene om Rød som ble avgitt av kolleger fra krigen gir et omtrentlig inntrykk. Vitnene mente å huske, trodde eller antok at Rød hadde vært en aktiv motstander av tyskerne, og at han hadde ytet motstandsbevegelsen verdifulle tjenester. Tidligere statspolitibetjent Mathias Løvstuhagen ble også etterforsket like etter krigen, til tross for at han var en sentral mann i politiets motstandskamp og ble arrestert i 1943, og satt i tysk fangenskap resten av krigen. Han ble senere renvasket og offentlig berømmet for sitt motstandsarbeid. Da han avga sin politiforklaring den 31. mai 1945 navnga han flere politikolleger som han hadde samarbeidet med som illegalist under krigen:

”I det nyopprettede statspoliti traff jeg karer som Kittelsby, Frank Myhrvold og Per Frivik. Jeg forstod med en gang at dette var karer som hadde gått med i nyordningen meget motstrebende, og jeg søkte derfor kontakt med dem. Det samme var tilfelle med Strenge-Næss, som også hadde fulgt med fra Overvåkningen (...) Jeg har aldri vært nasistisk innstillet, og alle mine bekjente vil sikkert kunne bevitne det.”²⁵

Knut Rød, som hadde sittet i varetekt i 16 dager, var ikke på listen, verken som en nyttig kontakt eller (aller minst) pioner og primus motor for motstandsarbeidet i statspolitiet. Noe egentlig *gruppe* var det jo heller ikke, snarere en håndfull politifolk som begynte å reagere på de oppgavene de ble beordret til å utføre, og hver for seg ringte inn anonyme advarsler til folk i motstandsbevegelsen. *Gruppefølelsen* vokste frem etter hvert, under og etter krigen. På vei inn i hovedforhandlingen forandret forklaringene til politivitnene karakter fra det omtrentlige til det sikre. Vitnene syntes å ha fått det for seg at de skyldte Rød en tjeneste på grunn av opplysninger han hadde lekket under krigen, og hadde sikkert rett i at han hadde vært dem behjelpelig. Flere var av dem var under etterforskning på grunn av uklarheter omkring *hvorfor* de gikk inn i NS, *når* de begynte å jobbe mot tyskerne og *omfanget* av motstandsarbeidet. Minst to fikk sakene avgjort ved påtaleunntatelse, som var ydmykende nok for en politimann. To fikk yrkesforbud i

²⁴ Ibid.

²⁵ L-sak Oslo Politikammer 6675.

PER OLE JOHANSEN

Oslo politi. Peter Kittelsby som var en ærlig man, la ikke skjul på at han søkte seg til statspolitiet for å få bedre lønn:

”Den 21 okt. 1939 giftet jeg meg og vi fikk ... en gutt. Jeg var med dette under krigstia blitt forsørger av hustru og barn med minimal inntekt, beregnet på leveomkostninger før krigstia i Norge. Min inntekt strakk nå ikke lenger til for nødvendig underhold av en familie. Jeg var derfor innstillet på å søke nytt og bedre lønnet arbeide og ved et høve våren 1941 ble jeg tilfeldig merksam på at der fra Statspolitiet var avertert etter en del nye tjenestemenn.”²⁶

Kittelsby visste ikke ved tiltredelsen at statspolitiet var et politisk politi, men skjønte det raskt og posisjonerte seg for kommende motstandsarbeid, som kom til å bli omfattende og uomtvistelig. Likevel ble hans suspendert etter krigen og nektet å begynne i sin gamle stilling i Oslo politi, for deretter å leve av tilfeldige strøjobber et par års tid, før han fikk ansettelse i en annen politietat, og saken avgjort ved påtaleunntatelse. Dersom han ikke hadde vært så ærlig, og hadde hatt en like kynisk forsvarer som Knut Rød, kunne han ha vært den ydmykelsen foruten. To av motstandsfolkene ble senere gjenstand for offentlig heder og oppreisning, men det var ikke gitt i den skarpe innledningsfasen av rettsoppjøret. Rød vitnet for sin eks-kolleger, slik de vitnet for ham. En kjent motstandsmann kom også til den oppfatning at Rød hadde gjort seg fortjent til en reddende hånd. Røds eneste motiv for å melde seg inn i NS og begynne i Statspolitiet var å motarbeide tyskerne, i følge de nye forklaringene, som var så samstemte at de ville ha blitt møtt med en middelbar, profesjonell skepsis i andre straffesaker. Knut Rød var ”den beste mann Hjemmefronten kunne ønske seg,” mente en tidligere kollega.²⁷ ”Det ville vært høyst uheldig om han hadde gått av allerede da jødeaksjonen fant sted.”²⁸ Rød var ”ryggraden i den illegale arbeidet”, mente en annen.²⁹ Rød var ikke så ubeskjeden og rosende i omtalen av sin krigsinnsats. I forbindelse med saken mot en underordnet statspolitimann uttalte Rød at Gestapo hadde en så effektiv kontroll med statspolitiet via sine spioner i de forskjellige avdelingene at det var umulig å utføre noe dobbeltspill av betydning. Samtidig avkreftet Rød at han hadde vært aktiv i hjemmefronten. Ved en anledning ble han kontaktet av nevnte statspolitibetjent Løvestuhagen, det var det hele:

²⁶ L-sak Oslo Politikammer 6497.

²⁷ L -sak Oslo Politikammer D 4094.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

”Jeg har for så vidt ikke vært medlem av hjemmefronten, men er en gang blitt spurt av Løvstuhagen om jeg ville arbeide sammen med ham. Jeg sa da til ham at min stilling var for utsatt, men erklærte meg villig til å bistå med opplysninger.”³⁰

Retts sak og frifinnelse

Rød møtte for lagmannsretten i februar 1946, og statspolitikollegene fra krigen med ham. ”Vi var i retten alle mann og han fikk igjen sin stilling. Han var jo ikke offisielt inne i bildet”, fortalte et av politivitnene noen år senere.³¹ Rettens flertall trodde på de samstemte forklaringene til tiltaltes ekskolleger: Rød meldte seg inn i NS og begynte i statspolitiet ene og alene for å skaffe seg et skalkeskjul for sitt motstandsarbeid. Bistandshandlingene til fordel for tyskerne ble utelukkende utført i ”den hensikt å kamuflere sitt særdeles viktige arbeide til beste for motstandsbevegelsen og hjemmefronten.”³² Ansvar for jødeforfølgelsene ble av rettens flertall omtalt som en tilslørende og tilforlatelig bistandshandling, men det ble i meste laget for rettens formann, J. M. Cappelen:

”Jeg mener at tiltalte på dette punktet da en av tyskernes største skjenselshandlinger i Norge fant sted sviktet som politimann. Den som på det tidspunkt da slike forbrytelser innledes står på en overordnet post hvor han beordres til å delta i forbrytelsen må svare nei – uansett konsekvensene.”³³

Rettsformannens dissens ble fulgt opp av Riksadvokaten, som anket til Høyesterett, med henvisning til feil ved saksbehandling og lovanvendelse:

”Selv om tiltalte må høres med at han ikke kjente til at jødene ville bli drept, var han dog klar over at det dreiet seg om inngrep av den aller mest vidtrekkende karakter og flere hundre menneskers – hvorunder kvinners og barns – personlige frihet, deres familieliv og økonomiske eksistensgrunnlag. Det er ikke noe som tyder på at tiltalte – da han stod foran disse forbrytelser hadde patriotiske oppgaver å løse av en slik betydning og så uløselig knyttet til hans stilling i statspolitiet at hans ledende rolle i jødearrestasjonene kan rettferdiggjøres.”³⁴

³⁰ L-sak Oslo Politikammer. D 353.

³¹ Henry Næss intervjuet av Ragnar Ulstein 13.2.1970. Hjemmefrontsmuseet.

³² L-sak Oslo Politikammer D 4094.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

Høyesterett opphevet lagmannsrettens dom. I de vel to årene som fulgte var Rød en fri mann, men ikke i aktiv tjeneste. Pensjonert fra politiet, fortalte han en som spurte. I april 1948 kom saken opp for ny lagmannsrett, med samme forsvarer, som hadde lært seg noen flere grep, og en opinion som enten var likegyldig i forhold til eller uvitende om det norske ansvaret for jødeforfølgelsene. Denne gang var frifinnelsen enstemmig: ”Han gikk inn i N.S. utelukkende for, dekket av medlemskapet å kunne utføre landsgagnlig arbeide, og det har han gjort også.”³⁵ Juryen lot det ikke stå ukommentert at Rød hadde deltatt i jødeforfølgelsene, men unnskyldte ham med at han hadde vært motstandsbevegelsens mann. ”At det var med den største motvilje tiltalte var med på jødeaksjonene tilkjennega tiltalte med en gang.”³⁶ Alle forhold tatt i betraktning hadde ikke Rød vært mer enn en liten brikke i det store krigsspillet. ”Han har ikke tatt noe initiativ, men utført ordrene.”³⁷ Dessuten viste han jødene de hensyn som var mulig situasjonen tatt i betraktning:

”Om han hadde vegret seg for å være med ville det ingen annen innflytelse hatt enn at han ikke hadde fått anledning til å øve den modererende innflytelse på gjennomføringen som var mulig. Når retten skal bedømme tiltaltes samlede virksomhet kan den ikke finne det bevist at tiltalte i virkeligheten har ytet fienden noen bistand i det hele tatt.”³⁸

Påtalemyndigheten anket på ny, men møtte veggen i Høyesterett. Førstvoterende høyesterettsdommer trodde på dommen i lagmannsretten, som konkluderte med at Rød han hadde vært en motstandshelt av rang. Justisdepartementet lot seg ikke overbevise om Røds uskyld etter den rettsrunden heller, og gikk i mot at han skulle få tilbake den stillingen hadde ved Oslo politiet før krigen. ”Knut Rød gis ikke anledning til å gjeninntre i sin førkrigsstilling som førstebetjent,” var beskjeden fra Oslopolitets ansettelsesråd.³⁹ Rød måtte derfor gjennom to nye rettsrunder for å få tilbake sin gamle stilling, ikke uten forargelse for ledelsen ved Oslo politi.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

TILFELLET ENG

Statspolitiets politiske legevirkosomhet

Dr Hans Eng tok med seg sin private legepraksis inn i krigen, i tillegg til noen ekstreme politiske sympatier som ikke gjorde det til noen overraskelse at *han* gikk inn i NS. Med krigen fulgte nye utfordringer for en så freidig og engasjert mann som Hans Eng, blant annet som statspolitiets sjefslege, som innebar at han hadde ansvar for dets ”politiske legevirkosomhet”, som det het i arbeidskontrakten.⁴⁰ Eng skulle ha medisinsk oppsyn med ansatte, arrestanter og fanger, og ”avgi faglige redegjørelser”, noe han tolket politisk.⁴¹ Ved flere anledninger overvar han henrettelser i egenskap av statspolitilege, med ”utendørstillegg.”⁴² ”Risikotillegget” hadde han i egenskap av lege ved statspolitiets fengsel på Bredtveit fengsel. Engs sykepleierske på Bredtveit var meget negativ i omtalen av hans innsats som lege. ”Jeg merket at (...) hver gang jeg forsøkte å få ham til undersøke fanger som var mishandlet, så undslo han seg dette og undersøkte ikke steder som jeg ba ham undersøke.”⁴³ Syke jøder ble ”undersøkt” gruppevis, eller vist døren. Fengselssykehuset overlege var like kritisk: ”Mange av fangene fortalte meg at hvis noen hadde gjort seg skyldig i forbrytelser, som Eng syntes var særlig grove, så nyttet det overhode ikke å snakke med ham.”⁴⁴

Jakten på syke jøder

Da statspolitiet trappet opp jødeforfølgelsene høsten 1942 la flere jøder seg inn på sykehus for å unngå pågripelse. Humanistiske innstilte leger stilte seriøse diagnoser, i motsetning til dr Eng som saumfor sykehus og aldershjem for å avsløre ”falske” pasienter. ”Legeerklæring for syke jøder”, som han sendte sykehusene for snarlig retur, var en del av det opplegget, med spørsmål som:

”Når søkte jøden lege ...”

”Når ble jøden lagt inn på sykehus ...”

”Hvor lang tid vil sykdommen trolig ta ...”

”Hvor lang tid vil sykehusoppholdet vare ...”

”Foreligger det aggravasjon eller simulasjon ...”

⁴⁰ L-sak. Oslo Politikammer D 4031.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

PER OLE JOHANSEN

Rutiner ble utarbeidet og menneskejakten systematisert med arkiver og oversikter, deriblant:

”Fortegnelse over syke og døde jøder.”

”Fortegnelse over syke jøder og jøddinner som man ikke vet noe om.”

”Liste over jøder på sykehus.”

”Fortegnelse over syke jøder som ikke kunne tas ut av sykehusene.”

”Meget alvorlig syke jøder pr 19.2.- 43.”

”Kan hentes”, signert ”dr Eng” var standardordre for umiddelbar pågripelse. ”For gammel”, som var en ”dødsdom” i Auschwitz, var siste sjanse for jøder som var så gamle og syke at politiet fant det besværlig eller upassende å arrestere dem, men det var ikke mange som ble den diagnosen forunt. Sjefslegen burde ha tatt mer hensyn til statspolitiets anseelse, antydet Røds sekretær:

”Det er kommet meg for øre at jødene ikke har nogen særlig stor sympati i sin alminnelighet. Men når en går til anholdelse uansett om det gjelder krøplinger, oldinger, blinde eller sinnssyke faller det jo ikke i god jord. En grei regel på forhånd hadde bortelimintert denne kritikk.”⁴⁵

Dr Eng var ikke ukjent med at han *kunne* ha gjort noe slikt, slik han sykemeldte tre gisler som ble fengslet sammen med 99 andre gisler i mai 1942 etter likvideringen av en statspolitimann. ”Av de ovannevnte (sic) er de tre førstnevnte utvendig og innvendig så vel kroppslig som sjelelig i den grad desimerte personer at jeg ser meg nødsaget til å rå til at de enten blir lagt inn på sykehus igjen eller blir sluppet løs.”⁴⁶ Men han valgte altså andre grep hva jødene angikk.

Den 27. oktober 1942 gjorde Eng følgende innførsel i statspolitiets vaktprotokoll: ”Reise. Inspisert jødene 250 mann.”⁴⁷ Den 24. februar 1943 fulgte en ny: ”Inspiserte jødene som dro av sted.”⁴⁸ I 1943 hadde han det ”medisinske” hovedansvaret for jakten på syke og gamle jøder som hadde gått klar av arrestasjoner og deportasjoner. Samarbeidet med politiinspektør Knut Rød var det ikke noe å si på. Forskjellen mellom Eng og Rød lå i at Eng var langt mer politisk motivert og personlig brautende enn Rød, som

⁴⁵ L-sak Oslo Politikammer D 4094.

⁴⁶ OV. Jnr. 2409.1942. Stapo.

⁴⁷ L-sak. Oslo politikammer D 4031.

⁴⁸ Ibid.

hadde flere av byråkratens trekk, selv om ikke statspolitiet var et byråkrati i Max Webers forstand. Likheten besto i at de begge kombinerte sentrale administrative oppgaver med forfølgelsen av enkeltpersoner. Ofret hadde navn og ansikt, like mye for lederne av jødeforfølgelsens organisasjon som for menige politifolk som arresterte og bevoktet.

En engasjert nazist

I motsetning til flertallet i statspolitiet løp ikke Hans Eng fra sin nazistiske oppfatning da han ble avhørt etter krigen. Selv om nasjonalsosialismen var blitt ”introdusert” på en noe uheldig måte var Eng overbevist om at historien ville gi ham rett. ”Han må betegnes som en ivrig nazist som bla. driver agitasjon blant leger og medisinere,” rapporterte en av hjemmefrontens kilder.⁴⁹ Eng meldte seg til krigstjeneste på Østfronten også, i likhet med politiminister Jonas Lie og justisminister Sverre Riisnæs, men ble stanset av partifeller som tvilte på at eksentrikeren Eng var sterk nok psykisk for aktiv krigføring. Men som medlem av Quisling sin hird, det nazistiske ”ordensvernet”, kom han til sin rett ved å irettesette hirdkamerater som dro på byen i uniform og drakk seg fulle og laget kvalm. ”Det forhold at de fleste jøssinger ser på oss hirdmenn mildt overbærende, og verken med skrekk, hat, forakt eller respekt, et vel det beste tegn på at det er noe galt fatt. Hirdden har mistet sitt ansikt, og dets effektivitet er meget redusert.”⁵⁰

”Joessingisimus psychopaticus”

I juni 1940 mottok Quisling et brev fra en Oslodame som skjelte ham ut som landsforræder. Damen undertegnet med fullt navn og adresse. Hun måtte være gal, mente dr Eng som fikk saken til medisinsk uttalelse og skrev sitt PM om den motstandspolitiske sinnslidelsen ”joessingisimus”. Betegnelsen var en latinisering av det nazistiske skjellsordet ”jøssing” for norske motstandere av NS-staten. Dr Eng opererte med tre undergrupper:

1. Den forbryterske type var sjelelig normale eller tilnærmet normale mennesker, men noen store egoister som beriket seg på bekostning av fellesinteressene. ”Disse individer er gjenstand for straff.”⁵¹
2. Den ”uvitende type” var også normal eller tilnærmet normal, men uten opplæring i de moralske prinsippene som var forutsetningen for et vel-

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

fungerende samfunn. ”Disse individer har i de fleste tilfeller fått en falsk belæring av forbryterske elementer. Resultatet blir at de får en asosial innstilling som kan lede til forbryterske handlinger.”⁵²

3. Den ”psykopatiske” type, ”joessingismus psychopatica”, var vanskeligst å kurere, på grunn av pasientens vrangforestillinger. ”De kan altså ikke uten videre stilles for domstol uten en forutgående psykiatrisk observasjon. Teoretisk ville det være hensiktsmessig å legge pasienten inn på en psykiatrisk avdeling med spesialutdannet personell.”⁵³ Det var riktignok for få leger i Norge i 1941 med kompetanse på denne type psykopati, men uansett måtte pasientene sikres. ”Det er meget viktig for behandlingen at pasientene holdes borte fra uheldige ytre påvirkninger.”⁵⁴

Dr Eng stilte slike diagnoser i sin praksis som statspolitilege. Omfanget er ukjent, men kimen lå der til anvendt ”psykiatri” i naziregimets tjeneste.

Eng forklarer seg

Eng ble arrestert etter fredslutningen i mai 1945 og ble sittende i varetekt til desember 1948. Saken var ikke blant de prioriterte. Da Eng ble avhørt i januar 1947 svarte han at han ikke hadde noen moralske betenkeligheter med å begynne i statspolitiet, i og med at ”han alene skulle arbeide qua lege, et arbeide som således enhver lege uansett politisk oppfatning var pliktig til å utføre.”⁵⁵ Personlig følte han en ”naturlig avsky” mot henrettelser.⁵⁶ Han hadde bare fulgt ordre, og unnskyldte seg med at det var en leges etiske plikt å være tilstede ved henrettelser:

”Da det så vidt meg bekjent er en bestemmelse alle kulturnasjoner har, at det skal være en lege tilstede ved slike anledninger og jeg går ut fra at dette selvsagt er diktert av hensyn til dødsdømte (...) Legen står i så henseende i samme stilling som prester, som bereder de dødsdømte til døden.”⁵⁷

Eng insisterte på at han aldri hadde hatt noe imot jødene. Planene om å deportere jødene visste han ikke noe om. ”Inspeksjonen” av de arresterte i

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

oktober 1942 og de deporterte i februar 1943 forklarte han seg ikke om før i et avhør den 12. mars 1947. ”Avhørte husker ikke noe detaljert om inspeksjonen etter at de ble arrestert den 27.10. 1942, men det foresvever ham at noe slikt skal ha skjedd.”⁵⁸ Skjebnen til de jødene ”som eventuell omkom i Tyskland” var ikke hans ansvar.⁵⁹ ”Tyskerne forferdelige utskielser, mishandlinger og hemmelige massedrap av nordmenn har inntil nå vært helt ukjent for meg.”⁶⁰ Det var med svarene til dr Eng som tyske stornazister etter den andre verdenskrig: På den ene side visste de svært lite om jødeforfølgelsene og ingen ting om gasskamrene. På den annen side forklarte de seg i detalj om mange andre forhold.

Saken mot Hans Eng

I en oversiktsrapport som ble utarbeidet av Oslo politi i februar 1947 ble det påpekt at Eng hadde forsømt jødiske pasienter, og at han burde tiltales for medvirkningen til deportasjonene av jødene. Den første tiltalen, som ble tatt ut den 27. mars 1947, var krass i både form og innhold. Påtalemyndigheten var overbevist om at Eng kjente til at statspolitiets fanger ble mishandlet og torturert, og at han nektet å behandle syke jøder. ”Inspeksjonen” av jødene i oktober 1942 og februar 1943 var også med i tiltalen. Påtalemyndigheten omtalte Eng som en ”pågående nazist” og en ubehøvlet person.⁶¹ Det lå an til et meget alvorlig oppgjør for Hans Eng. Men da statsadvokaten tok ut revidert tiltale den 18. mai 1948 var jødeforfølgelsene og den stramme omtalen av Eng som nazistisk aktivist fjernet fra tiltalen, i motsetning til saken mot sekretæren til Knut Rød hvor medvirkning til jødeforfølgelsene *ble tatt inn* i revidert tiltale etter instruks fra høyere hold i påtalemyndigheten. (Sekretæren til Knut Rød ble dømt til to års fengsel.) Saken mot Eng kom opp for Eidsivating lagmannsrett den 7. desember 1948, og ble gjort unna på en ukes tid. Eng ble dømt for medlemskap i NS, men retten fant det ikke bevist at han hadde gjort seg skyldig i nazistisk *agitasjon*. Han ble dømt for å ha vært lege i statspolitiet, men kun fordi ansettelse i statspolitiet var straffbart i seg selv:

”Så vidt retten forstår, har tiltalte den hele tid bare hatt legearbeid, og ikke vanlig politiarbeid av noen art (...) Tiltalen inneholder ikke noe om

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

at tiltalte ikke skulle ha utført legearbeidet forsvarlig, og retten finner heller ikke at han har misligholdt sine legeplikter.”⁶²

Tilstedeværelsen under henrettelser i egenskap av lege ble han frikjent for, i motsetning til leger i andre europeiske land som ble dømt for lignende forhold. I retten fremsto Eng som idealisten som hadde fulgt sitt kall som lege, og ble trodd på det:

”Tiltalte var formelt statspolitimann og sto under den militære straffelov. Han var for så vidt i samme situasjon som andre polititjenestemenn som ble beordret til å være tilstede. Men tiltalte ønsker ikke å påberope seg tvang, da han mente at det var hans plikt som lege å være til stede, han ville møtt selv om han hadde stått fritt.”⁶³

I formildende retning ble det tatt hensyn til Engs uselviske motiver for melde seg inn i NS, som om det gjorde noen forskjell for ofrene. Aktor la ned påstand om 14 års fengsel, og tap av retten til å praktisere som lege for livstid. Retten ga ham syv år, og ett års karantene med mulighet for å søke en legestilling i ”et nødlidende distrikt”.⁶⁴ Eng ble prøveløslatt før full soning, og reiste nordover til et nytt liv som distriktslege og lokalpolitiker. Han lot til å trives på sitt nye hjemsted, hvor han fikk ord på seg for å være grei med pasientene sine. Intet tyder på at Eng kjøpte en mildere tiltale ved å gi etterforskerne opplysninger om andre tiltalte, eller at han gjorde en ”handel” med påtalemyndigheten ved å tilstå noe. En redningsaksjon fra legers side var det aldri snakk om. Ikke forpurret han saken heller, i håp om en mildere dom jo eldre saken ble. Forsvareren ba tvert om å få saken frem-skyndet fordi Eng ble dårlig i nervene av å sitte i varetekt. Prosessøkonomiske hensyn kan ha vært en grunn til at det ble tatt så lett på tilfellet Eng. Derav følger i så fall at Engs medvirkning til jødeforfølgelsene – om ikke annet de facto – ble ansett som mindre klandreverdige enn hans NS-medlemskap og stilling i statspolitiet.

Fortrengningen av det nasjonale traumet

Rødsaken og Engsaken hadde sine særegne sider som sier en del om hvorfor Rød ble frifunnet og tiltalen mot Eng ble revidert. Rød var sine

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

venners venn, og de hans venner. Det synes utvilsomt at han gav dem opplysninger under krigen, men motivene, risikoen, omfanget, kontinuiteten og tidspunktet for når samarbeidet ble innledet er uklart. Saken mot Eng var en forsinket affære som påtalemyndigheten var interessert i å bli ferdig med. Påtalemyndigheten tok Røds ansvar for jødeforfølgelsene på alvor, i motsetning til Eng-saken som var påfallende i sin reviderte tiltale. Domstolenes behandling av de to sakene synes overfladisk, med få rettsdager og nesten ingen dokumentariske bevis. Tidspresset og køen av saker var formidabel under det norske rettsoppgjøret, med den følge at noen og noe ble vist mer oppmerksomhet enn andre. Rød og Eng var ikke alene om å bli skånsomt behandlet hva jødeforfølgelsene angikk. Røds kolleger i statspolitiet gikk også klar, med noen få unntak. (Johansen 2006b) Lokalpolitiets og lensmennenes medvirkning var knapt noen strafferettslig problemstilling i det hele tatt. (Pryser 2006)

En tradisjonell forestilling om vold

Den tradisjonelle strafferettslige forestillingen om vold og fysiske overgrep, med vekt på forsett, mistenktes innsikt i konsekvensene av sine handlinger og graden av fysisk nærkontakt mellom overgriper og offer, og fysisk skade, ekskluderte de ”polititekniske” og ”helsefaglige” ansvarlige for jødeforfølgelsene. Gjerningspersoner som hadde slått, sparket, mishandlet, torturert og drept var en prioritert gruppe, under krigen og i rettsoppgjøret. Statspolitibetjenter ble skutt på åpen gate av norske motstandsfolk, og utsatt for spektakulære attentater. Flere ble dømt til døden etter krigen fordi de hadde mishandlet og tatt livet av norske patrioter. Slike saker fikk en bred omtale i avisene.

Norske fangevoktere ved konsentrasjonsleiren Berg fikk også sine pass påskrevet, av eks-fanger og jury etter krigen, på grunn av brutal og foraktfull behandling av fangene. De hadde gått mye lenger i ondskapsfulle påfunn enn hva vaktjenesten tilsa, og brukt frivaktene sine til å utspionere og plage jødene. Voktere og fanger snakket samme språk og hadde en rekke felles kulturelle referanser, og var i kontakt med hverandre over lang tid. Men de var selvsagt forskjellige også. Førstnevnte bevoktet, sistnevne ble bevoktet. Dessuten var vokterne jamt over yngre og intellektuelt underlegne, men avstanden mellom vokter og fange var likevel mindre enn hva som var tilfellet for de *norske* fangevokterne og *serbiske* fangene i fangeleirene nordpå. (Christie 1972) Likevel syntes mishandlingen å ha gått fra ondt til verre, muligens fordi så mange av vokterne var antisemitter fra før, med et forhåndsinnstilt bilde av jødene ”som de andre”, i tillegg til at de ble fanget av sine brutale rollespill. Eksemplene på mishandling var mange og grufulle:

Beordring av åling i dyp søle og iskaldt vann, fulgt av slag og spark og geværskudd over hodene på ofrene. Påbudt stram givakt på en stein i timevis til ofret svinet av. Langvarig isolasjon i mørke og kalde celler med sultekost. Rundjuling med slagvåpen og geværkolber. Beordret nedsettende omtale av en selv som jøde, under trussel om mishandling. Utspekulert krenkende handlinger, og vulgær og grov utskjelling.

”(Han) hadde en spesiell forkjærlighet for å ødelegge fangenes mat. Når fangene hadde gjemt middagsmat til kvelden og satte denne på ovnen, hendte det hver gang han observerte dette at han sparket denne ut over gulvet. Etterpå dro han skaptøy og sengetøy ned på gulvet slik at dette ble tilgriset.”⁶⁵

”Allerede de første dagene oppførte sikt(ede) seg som en ren djevel, kalte oss ”jødejævler”, ”jødefa’n”. De første dagene var vi stengt inne i brakka, og fikk ikke engang lov til å gjøre vårt fornødne. Vi måtte bruke kalosjer og hva vi hadde. Siktede var også her med, og truet oss med at den som åpnet døren ville bli skutt.”⁶⁶

”Det mest karakteristiske var hans hese, brølende maate aa uttrykke seg paa. Når han snakket eller brølte, brukte han de verste eder og de raeste gloser jeg noen gang har hørt.”⁶⁷

Norsk opinion var altså ikke ukjent med at nordmenn hadde begått grufulle handlinger under krigen, men blikket var selektivt, både for leg og lærd. Ett skille gikk mellom typen handlinger, et annet mellom de tiltales motiver. Byråkrater som hadde holdt seg på sine kontorer gikk stort sett klar, selv om deres handlinger kunne være grufulle nok i sin konsekvenser, mens voktere som hadde lagt hånd på jødiske fanger ble stillet til ansvar.

Vurderingen av tiltaltes motiv

Når det har hersket tvil om de subjektive straffbarhetsvilkårene, og om tiltalte var inneforstått med konsekvensene av sine handlinger og mente det slik, har det vært norsk tradisjon å frifinne vedkommende eller å la tvilen telle som en formildende omstendighet. Rettens vurdering av om tiltalte var personlig ondsinnet eller human og hensynsfull var en del av denne straffe-

⁶⁵ L-sak Tønsberg D 7/51.

⁶⁶ L-sak Oslo ED 54948.

⁶⁷ L-sak Tønsberg 6/50.

PER OLE JOHANSEN

rettslige tenkningen. I flere dommer fremheves det som formildende at tiltalte hadde opptrådt dannet i tjenesten:

”I sin tjeneste har tiltalte – så vidt retten har kunnet bringe i erfaring – alltid opptrådt ytterst korrekt og hensynsfullt, men han har naturligvis ikke kunnet unngå å utføre en del av de gjøremål som tjenesten førte med seg.”⁶⁸

”Tiltalte må etter rettens mening ha forstått at N.S, hirden og Norges (Germanske) SS var organisasjoner som støttet og samarbeidet med tyskerne under krigen hvor Norge og Tyskland kjempet på hver sin side. Han har derved innsett at han ytet bistand til tyskerne, som var landets fiender. Det samme gjelder hans tjenestegjøring i statspolitiet som var et politisk politi for N.S. og samarbeidet med tyskerne for å knekke motstandsbevegelsen i Norge. (...) Tiltalte synes dog ikke under sitt virke i statspolitiet å ha vist seg ondsinnet eller opptrådt aggressivt.”⁶⁹

Selv i saker hvor retten omtalte de tiltaltes ”bistandshandlinger” i meget kritiske ordelag ble det ansett som formildende dersom de mislikte å medvirke til jødeforfølgelsene, selv om de fulgte ordre uten å protestere eller sabotere. Flere jøder som overlevde krigen så det på samme måte, og syntes å bære mer nag til politi og voktere som hadde trakassert dem, enn til selve det faktum at de var blitt arrestert og deportert. En 70 år gammel jøde som ble arrestert to ganger i Bergen i 1942 var meget forarget over at vaktjefen på Berg hadde stjålet pengene hans, og anmeldte ham for tyveri etter krigen, men de statspolitifolkene som arresterte ham hadde han ikke noe ønske om å straffe:

”Vitnet fikk beskjed om å ta med seg toalettsaker og ett ullteppe. Han fikk god tid til å spise og ordne seg og deretter kjørte de i en privatbil til politikammeret, hvor han fikk god behandling ... Vitnet har ingen grunn til å klage over de politifolk som arresterte han i Bergen de to gange i 1942. Han forlanger dem ikke tiltalt eller straffet for at de bragte ham inn til politikammeret.”⁷⁰

Flere jødiske selvbiografier har innslag av samme, for eksempel Ernst Aberle som ble arrestert på Lillehammer den 26. oktober 1942. ”Dagen etter

⁶⁸ L-sak. Trondheim Politikammer. D 938.

⁶⁹ Oslo Byrett 9. mai 1946. Sak mot statspolitibetjent. O. W. E.

⁷⁰ L-sak. Bergen Politikammer 490.

fulgte to politimenn fra Lillehammer oss på toget til Oslo. De var ikke fiendtlig innstilt overfor oss, de inviterte oss tvert imot på et skikkelig måltid med klippfisk før de leverte oss til Gestapo i Kirkeveien.” (Aberle 1980, side 45) Slike reaksjoner er meget forståelige, og kjent fra ulike møter mellom kontrollører og utstøtte. Men en historiens ironi må det likevel kunne sies å være at det som var en bevisst strategi for å sikre ro rundt jødeforfølgelsene under krigen virket som en forsikring i ettertid også, for nordmenn som arresterte sine jødiske naboer og landsmenn.

Skjermende mellomledd

Mellomleddene mellom enkeltstående bistandshandlinger i forkant av deportasjonen av jødene var skjermende for potensielt mistenkte, som for eksempel lensmannen og konstabelen som ”kun” pågrep en jøde, og overlot til en kollega å kjøre vedkommende til fengslet, hvor en tredje nordmann tok seg av vakholdet. Isolert sett vakte slike handlinger liten eller ingen interesse blant etterforskerne. Politifolk som har etterforsket store organisasjoner, mistenkt for økonomisk kriminalitet, har møtt lignende problemstillinger. Etterforskerne har kjent til at ”noen” i organisasjonen kunne ha medvirket til et lovbrudd, men ikke hvordan de samarbeidet, eller hvem som var hovedansvarlig. (Braithwaite 1984) Flertallet av deltakerne i jødeforfølgelsene i Norge utførte kanskje ikke mer enn en eller to bistandshandlinger, som for eksempel stemping av ett jødisk pass, ett husbesøk i forbindelse med spørreskjemaet ”Jøder i Norge”, en pågrepelse eller en transport, eller en telefon til banken for å forhøre seg om en ”jødisk” bankkonto.

Jo større geografisk avstand mellom åsted for overgrep og overgriperes hjemstavn jo bedre for overgriper også. Frontkjempere, som statspolitiet rekrutterte flere av, ble straffet for at de hadde deltatt i krigen på tysk side, men dommene var meget knappe og overfladiske hva *innholdet* i fronttjenesten angikk. I dommen over en frontkjemper fra Sandefjord begrenset retten seg til noen linjer om hvor og hvor lenge han hadde vært ved fronten. ”Den 28. april 1941 meldte han seg til krigstjeneste i Waffen SS, divisjon Viking, hvor han etter endt utdannelse i desember 1941 deltok på Østfronten under kampene ved Stalingrad, Krakow og Rostow.”⁷¹ Jødeutryddelsene i Øst Europa var ikke noe tema, selv om etterforskerne hadde vitner på at tiltalte hadde skrytt av at han hadde drept jøder:

”Han fortalte da fra fronten om hvordan de behandlet jøder når de hadde inntatt en by hvor det bodde sådanne. Hvor det ikke var ordent-

⁷¹ Omtalt i L-sak Oslo Politikammer D 4266.

lige forbindelseslinjer tok de bare og stilte jødene opp og skøyt de. Og fortalte bl.a. at han selv hadde vært med å skyte jøder.”⁷²

Retten hadde ingen tradisjon for å forholde seg til folkemord

Rettsoppgjøret fulgte en straffeprosessuell mal som var innarbeidet i norsk rett fra gammelt av, bortsett fra at lagmannsretten fungerte som en utvidet meddomsrett som tok stilling til skyldspørsmålet og idømte straff. Forslaget om spesialdomstoler ble avvist av hjemmefronten; ordningen ble assosiert med nazistiske domstoler. Krevende saker kunne delegeres til utvalgte dommere i større rettsdistrikt for å etablere kompetanse på et nytt rettsområde, men det ble ikke fulgt opp. I den juridiske hverdagen tok generalisten føringen, slik det alltid hadde vært. Hver sak ble vurdert for seg, med utgangspunkt i muntlige vitneprov i retten der og da. Det ble lagt ubetydelig vekt på dokumenter og krigsarkiver, selv om det kunne ha gitt påtalemyndigheten en beviskraft som det var mye vanskeligere å oppnå ved muntlige vitneprov. Flere av straffelovens paragrafer, vedrørende frihetsberøvelse (§ 225) og bistand til fienden (§ 86) blant annet, kunne vært lagt til grunn for utvidet tiltale, men når bare enkeltpersoners handlinger var i søkelyset så verken påtalemyndighet eller jury noen sammenheng mellom tilsynelatende isolerte bistandshandlinger og folkemordets organisasjon. I de få tilfellene der deltakelse i jødeforfølgelsene var med i tiltalen omfattet tiltalen en rekke andre forhold også. Noen var enkle å underbygge, som for eksempel medlemskap i Nasjonal Samling. Mishandling og drap på norske patrioter var lett eller vanskelig å bevise alt etter som, men uansett politisk umulig å komme utenom slik stemningen var etter krigen.

I ”vårt” utvalg var det bare i Rød-saken og saken mot gestapisten Arthur Wagner at jødeforfølgelsene var hovedsaken. Rød ble frifunnet. Wagner ble dømt, men likevel forstått av retten fordi han fulgte ordre. ”Etter all sannsynlighet ville en nektelse ha kostet ham livet.”⁷³ I andre saker hvor underordnet og tidsbegrenset deltagelse i jødeforfølgelsene var med i tiltalen kom jødeforfølgelsene i skyggen av de andre tiltalepunktene. Hver sak levde sitt eget korte liv på forskjellige steder og tidspunkt, med ulik vinkling av tiltalen, i disse sakene som i så mange andre saker, som påpekt av Johs Andenæs. ”Det viste seg at nesten hver eneste sak hadde sine særpregede momenter, av formildende eller skjerpene art, og at dommerne holdt fast ved det gamle prinsipp om at hver enkelt sak skal bedømmes for seg.” (Ande-

⁷² Ibid.

⁷³ L-sak. Oslo. D 2579.

næs 1998, side 133) Muligheten for at de få saker hvor en del av dommen angikk jødeforfølgelser skulle skape presedens og bli henvist til i andre dommer var nesten ikke-eksisterende. De som hadde deltatt i jødeforfølgelsene hevdet at deres medvirkning var tidsbegrenset, underordnet og ubetydelig. Ingen var villige til å vedgå at de mange små hjulene i jødeforfølgelsenes maskineri var like viktige som de få store. Domstolene så heller ikke koblingen mellom enkeltstående handlinger og folkemordets organisasjon. Hver sak og hvert tiltalepunkt ble vurdert på samme fragmentariske måte som de ”små” medløperne påsto at de opplevde sin medvirkning. En av flere grunner til at den organisatoriske progresjonen i de norske jødeforfølgelsene gikk tingham forbi kan således være at retten fulgte en i fredstid utviklet straffeprosessuell mal som var relatert til enkeltpersoners straffbare handlinger. Statspolitiet som organisasjon ble ikke satt på tiltalebenken, ei heller andre offentlige etater som var okkupantens villige medløpere.

Overtreder og offer var ”de andre”

Et lovbrudds grovhet og synlighet har vært opplest og vedtatt som ett av flere forhold som har økt sannsynligheten for etterforskning, tiltale og straff. Men ”formildende” omstendigheter har gjort seg gjeldende også. Lovovertrედers og offerets sosiale status kan slå begge veier i forbindelse med tiltale og straffutmåling: En streng reaksjon når overtreder har matchet bildet av ”forbryteren” og ofret har hatt en høy sosial status og har vært ”en av oss.” En mild reaksjon, eller ingen reaksjon i det hele tatt, når overtreder har vært høystatus og ofret en marginalisert person og en av ”de andre”. Norske medløpere innen den offentlige administrasjon som ikke var i personlig nærkontakt med jødene, og ikke var NS-medlemmer, gikk stort sett klar. Menige politi og voktere som var NS-medlemmer og begikk tradisjonelle voldsforbrytelser ble dømt, men de var et skjevt utvalg. Vilhelm Auberts påpekning av at de tradisjonelle straffedømte er så lite representative for den voksne befolkningen som helhet, eller i alle fall fremstilles slik, at de færreste identifiserer seg med de dømte, er relevant for rettsoppjøret også. (Aubert 1972) Det store flertallet av de dømte var nazister, og derfor dårlige nordmenn per definisjon, og definitivt ”de andre”, på sin måte. Flere hadde gjort seg skyldige i så grufulle handlinger at de unngåelig ble demonisert, tilsiktet eller utilsiktet. I *den* sammenheng ble det ikke gjort noen formildende unntak fordi de tiltalte var norske, snarere tvert i mot. Rettsforfølgelsen og den allmenne stemplingen av norske quislinger og voldsmenn fikk en ekstra fordømmende dimensjon nettopp fordi de var norske og burde ha visst bedre, til forskjell fra tyske soldater og krigsforbrytere. (Ugelvik Larsen 2005) I den grad rettslige oppgjør har funnet sted etter kriger har de impliserte landene prioritert straffeforfølgning mot

krigsforbrytere som har forbrutt seg mot landets egne. "Even liberal states are primarily concerned with war crimes against their own." (Bass 2000, side 31) Det var en høy temperatur i det norske rettsoppgjøret, med massedemonstrasjoner mot nazistene og skamklipping av "tyskerpiker", men ingen av de ansvarlige for jødeforfølgelsene ble forfulgt av demonstrerende menneskemasser eller skamklipt på gaten. Avisenes likegyldighet i forhold til det norske ansvaret er like påfallende. Ble ikke jødene oppfattet som "egentlige nordmenn", uavhengig om de var førstegenerasjons innvandrere eller hadde bodd i Norge hele livet? Jøden Aksel Scheer reiste det spørsmålet i mars 1947. "Er grunnen en bevisst eller ubevisst nedvurdering av en viss gruppe mennesker?"⁷⁴ Historikeren Tore Pryser spurte om det samme i en artikkel i 1988. (Pryser 1988) Historikeren Jon Reitans kommentar til frifinnelsen av Knut Rød trekker i samme retning. "Begrunnelsen for frifinnelsen utdefinerte jødene som medlemmer av det norske samfunnet." (Reitan 2005, side 149; se Johansen 2006b, for samme diskusjon) Holocaustsenteret i Oslo har nylig innledet et prosjekt som tar opp samme problemstilling.⁷⁵ Den norske uviljen mot jødiske innvandrere og flyktninger og de antisemittiske fordommer blant norske journalister og byråkrater i mellomkrigstiden kan også ha lagt noen føringer for de norske jødeforfølgelsene, og den rettslige unnfalldenheten i ettertid. (Johansen 1984, 2005)

Kollektive myter og erindring

Nederlandske jøder fikk en meget hard medfart under den andre verdenskrig på grunn av byråkatiets og politiets servilitet i forhold til tyskerne, og fordi jødene trodde de levde i samme liberale samfunn som tidligere. Etterkrigsårenes nederlendere var like mye myteskapere som andre eks-okkuperte, skriver Deborah Dwork og Robert-Jan van Pelt. En ny forestilling om "Nederlenderen" hevet over de gamle skiller ble dyrket frem. "The Jews were not part of this new idea of *Nederlanderschap*. They now were perceived as the other." (Dwork and van Pelt 1996, side 56) Den franske interessen for Holocaust er av nyere dato. Den smertefulle historien om den franske ansvaret for arrestasjoner og deportasjon passet ikke den nasjonale myten som det frigjorte Frankrike skapte om seg selv som en heroisk nasjon i sluttet rekke mot tyske okkupanter. "Jewish deportees were not allowed to march as a separate group during commemorations." (Weinberg 1996, side 20) Polakkene var mer opptatt av hvordan de selv ble behandlet som et mindreverdige slavefolk av tyskerne. "Publicly at least, Polish

⁷⁴ Dagbladet 5. september 1947.

⁷⁵ "Ei ubehagelig historie". Intervju med forskningsdirektør Odd-Bjørn Fure og forsker Øivind Kopperud. Morgenbladet, 24-30 november 2006.

memory of the war years had been preoccupied with issues of Polish survival, martyrdom and resistance.” (Steinlauf 1996, side 81) I Sovjetsamveldet hadde ”oktoberrevolusjonen” mistet sin legitimerende kraft, i motsetning til ”Den store ferdlandskrigen” med sine heroiske ofre. ”For several decades there was a virtual cult of World War II in the Soviet Union in literature, movies, art and television. To emphasize the Jewish role and fate would have diminished the all-union effort and experience.” (Gitelman 1996, side 315) Knut Rød-saken kunne ha vært begynnelsen til en annen historieforståelse i Norge, men slik gikk det altså ikke. Hitler -Tyskland og norske nazister ble stående i den kollektive erindringen som de *eneste* ansvarlige for jødeforfølgelsene, og andre nordmenn som gode nordmenn i felles front mot okkupanten og NS-regimet, og som jødernes venner og hjelpere.

Fokus i etterkrigstiden

Den offentlige og private samtalen i etterkrigstiden var fylt med historier om krigens forbrytelser, svik, tragedier, hverdagsliv, heltegjerninger og spenning. Noen tragedier var oss nærmere enn andre. Flere foretrakk spenningen fremfor tragediene, med historier om militære felttog og sabotasjehandlinger som favorittlesning. Norske jøder som overlevde krigen var ingen ressurssterk gruppe. De få som hadde overskudd til å skrive kom til i avisene med enkelte innlegg, men heller ikke noe mer. De fleste hadde nok med å komme seg videre med livene sine, om mulig i det hele tatt, og fortalte lite eller ingen ting om hva de hadde vært utsatt for. Irene Levine skriver om jødiske flyktninger som klandret seg selv etter krigen, selv om det ikke var noen grunn til det. Flere følte skyld for avdøde slektninger, for eksempel en uvitende storesøster som ba sin bror om å gå hjem og vente på henne den dagen politiet rykket ut for å arrestere jødene. ”Følelser av skyld ble holdt taust, fordi å være åpen om det ville være å bli konfrontert med en situasjon med svært blandede følelser.” (Levine 2001, side 15) Taushet kan ha vært en bevisst strategi for mestre livet også, skriver Jon Reitan i sin bok om jødene i Trondheim:

” ... for noen handlet dette om å holde traumene på avstand. Bare slik kunne de gjenopprette et tilnærmet normalt liv. Å snakke på dagtid var ikke sjelden ensbetydende med drømmer og repeterende mareritt på natta. Andre var redde for at de ikke skulle bli forstått riktig. Kanskje den som lyttet forventet noe helt annet? Det var bedre å tie.” (Reitan 2005, side 151)

”Holocaustindustri” som betegnelse på jøders forhold til folkemordet på familie og slektninger er like usmakelig som faglig forfeilet. Hva den diskus-

jonen angår slutter forfatteren seg til påminnelsen om at det er det industrielle folkemordet på jøder og sigøynere under den annen verdenskrig som matcher *den* modellen.

”En av oss” og ”en av dem”

Interessen for Rød-saken i dag kan synes å ligge i grenselandet mellom moraldebatt og forskning, etter mange års taushet og fortrengning. Forslaget til kunstneren Victor Lind om å ta opp igjen saken mot Knut Rød, og Holocaustsenterets vurdering av samme, med tilsvær fra høyesterettsdommer Georg Fr. Rieber-Mohn, har satt en særlig spiss på den offentlige diskusjonen om Rød-saken. ”Å kun forsvare eller motsatt: kun utrykke indignasjon over dommen gir oss ikke den nødvendig innsikt i hvorfor Knut Rød ble frifunnet,” bemerker Bjarte Bruland, Torill Torp-Holte og Mats Tangestuen, med referanse til konfrontasjonen mellom forskningsdirektør Odd Bjørn Fure og Georg Rieber-Mohn. ”Utfallet av rettsprosessen mot Knut Rød må ses i lys av mer overordnede føringer av både juridisk, historisk og sosial art.”⁷⁶

Rød-saken er juridisk foreldet og Rød død fra mange år tilbake. Dessuten tør man stille spørsmål ved om det er domstolens oppgave å skrive historie, og om en minireprise på landssvikoppjøret er det mest fruktbare, sett i forhold til de erfaringene som er høstet i nyere tid med sannhetskommisjoner og forsoningsarbeid. De moralske og faglige lærdommene fra de norske jødeforfølgelsene er for viktige til at de kan overlates til en tradisjonell domstol, selv om det hadde vært juridisk mulig.

Var de ansvarlige for jødeforfølgelsene ”vanlige” nordmenn eller spesielle typer med en sterk nazistisk overbevisning og eksplisitt ønske om å fordrive jødene? Spørsmålet tangerer den internasjonale litteraturen om Holocaust. De norske erfaringene med Knut Rød og Hans Eng tilsier at svaret er både og. Rød var den upolitiske byråkrat som passet sitt embete, tenkte karriere og fulgte ordre. Han var ”en av oss” i den forstand at mange andre kunne ha handlet likedan i en tilsvarende situasjon, uten å være jødehatere og selv å ta det første initiativ til jødeforfølgelser. Hans Eng var den engasjerte nazist og antisemitt, en pådriver som gikk lenger enn han ”måtte”, og definitivt

⁷⁶ Georg Fr. Rieber-Mohn: ”*En skandaløs frifinnelse?*” Dagbladet 14.2.2007. Torill Torp-Holthe, Bjarte Bruland, Mats Tangestuen: ”*Forskjønnelse av det bestlige.*” Dagbladet 18. februar 2007. Georg Fr. Rieber Mohn: ”*En tung bevisbyrde.*” Dagbladet 21. februar 2007. Torill Torp-Holte, Bjarte Bruland, Mats Tangestuen: ”*Overgriper eller hjelper?*” Dagbladet 26. februar 2007.

”en av dem.” Rød og Eng var forskjellige, men like viktige i jødeforfølgelsenens organisasjon på hver sin måte. Slik var det da, og slik vil det kunne bli på ny dersom sivilisatoriske grenser sprennes, og medløpere og pådrivere er seg selv eller sin fanatisme nærmest.

En særlig takk til Henrik Tham

Undertegnede mangeårige studier av det norske Holocaust går tilbake til begynnelsen av 1980-tallet, da det ble tatt initiativ til et nordisk forskningssamarbeid om kriminalitet og kontroll under den andre verdenskrig. Da den opprinnelige initiativtaker trakk seg ut etter at den innledende, karismatiske fase, ble stafettpinnen overtatt av Henrik Tham og Hannu Takala, som inspirerte prosjektgruppen til to viktige utgivelser i årene som fulgte. (Takala & Tham 1987 og Takala & Tham 1989)

Litteratur

- Aberle, Ernst (1980): *Vi må ikke glemme*. Oslo, Cappelen.
- Andenæs, Johs (1998): *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo, Tano-Aschehoug.
- Aubert, Vilhelm (1972): *Likhet og rett*. Oslo, Pax.
- Bank, Jan (1998): *Post-war politics and the legacy of Nazism in the Netherlands.* I Larsen (ed), 1998.
- Bass, Gary Jonathan (2000): *The Politics of War Crimes Tribunals*. Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- Braithwaite, John (1984): *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*. London, Routledge & Kegan Paul.
- Brochhagen, Ulrich (1999): *Nach Nürnberg: Vergangenheitsbewältigung und Westintegration in der Ära Adenauer*. Berlin, Ullstein.
- Bruland, Bjarte (1995): *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Bergen.
- Chary, Frederick B. (1996): *Bulgaria*. I Wyman, 1996.
- Christie, Nils (1972) *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*. Oslo, Pax.
- Dwork, Deborah and Robert-Jan van Pelt (1996): *The Netherlands*. I Wyman, 1996.
- Frei, Norbert (red) (2006): *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen, Wallstein Verlag.

PER OLE JOHANSEN

- Gitelman, Zvi (1996): *The Soviet Union*. I Wyman, 1996.
- Grabitz, Helga (1998): *Nazi Crimes and the Quest for Legal Retribution: A report on German efforts*. I Larsen (ed), 1998.
- Hobson, Kristin (2006): *Forbrytelse og fortielse. Homofile og "asosiale" under nazismens befolkningspolitikk*. I Johansen (red), 2006c.
- Haave, Per (2006): *NS-regimets "taterpolitikk" – En minoritetspolitikk i utakt?* I Johansen (red), 2006c.
- Johansen, Jahn Otto (1989a): *Sigøynernes Holocaust*. Oslo, Cappelen.
- Johansen, Jahn Otto (2006a): *Sigøynernes Holocaust*. I Johansen (red) 2006c.
- Johansen, Per Ole (1984): *Oss selv nærmest. Norge og jødene, 1914-1943*. Oslo, Gyldendal.
- Johansen, Per Ole (1989b): *Samfunnets pansrede neve. Statspoliti og overvåkning 1918-1941*. Oslo, Gyldendal.
- Johansen, Per Ole (2000): *"Politiet har fortsatt et renommè å ivareta." Arrestasjonene og deportasjonen av norske jøder høsten 1942*. Institutt for kriminologi. Årsrapport.
- Johansen, Per Ole (2001): *En profesjon i strid med seg selv*. I Erik Dahlin, Jørn Kr. Jørgensen og Per Ole Johansen "De trodde på en ny dag." Norsk politi i krig, fangenskap og befrielse 1943-1945. Oslo, Genesis.
- Johansen, Per Ole (2005): *Minst 20 år før en jøde*. Materialisten nr 4.
- Johansen, Per Ole (2006b): *Rettsoppgjøret med statspolitiet*, I Johansen (red), 2006c.
- Johansen, Per Ole (red) (2006c): *På siden av rettsoppgjøret*. Oslo, Unipub.
- Johnson, Eric A. (2001): *Der nationalsozialistische Terror. Gestapo, Juden und gewöhnliche Deutsche*. Berlin, Siedler.
- Kommisar, Vera (1992): *Nådetid. Norske jøder på flukt 1942*. Oslo, Aschehoug.
- Larsen, Stein Ugelvik, with assistance of Bernt Hagtvedt (1998): *Modern Europe after Fascism. 1943-1980*. Boulder/New York, Columbia University Press.
- Larsen, Ugelvik Stein (2006): *Abndung des Unvorhersehbaren. Die strafrechtliche Aufarbeitung deutscher Kriegsverbrechen in Norwegen*. I Frei, 2006.
- Levin, Dov (1996): *Lithuania*. I Wyman, 1996.
- Levine, Irene (2001): *Tausbetens tale*. Nytt Norsk Tidsskrift. Nr. 3.
- Loanid, Radu (1996): *Romania*. I Wyman, 1996.
- Markovits, Andrei S. and Beth Simone Noveck (1996): *West Germany*. I Wyman, 1996.
- Pauly, Bruce (1992): *From Prejudice to Prosecution: A History of Austrian Anti-Semitism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Pryser, Tore (1988): *Jøder fra Sør-Fron som endte i gassgammer*. I "Fra kriseår til krigstid." Oppland distriktshøyskoles informasjonsserie nr 63.

PER OLE JOHANSEN

- Pryser, Tore (2006): *Holocaust i innlandsregionen*. I Johansen (red), 2006c.
- Rothkirchen, Livia (1996): *Czechoslovakia*. I Wyman, 1996.
- Savosnick, Robert (1986): *Jeg ville ikke dø*. Oslo, Cappelen.
- Soleim, Neerland Marianne (2004): *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 – antall, organisering og repatriering*. Dr. art avhandling. Institutt for historie. Universitet i Tromsø.
- Steinlauf, Michael C. (1996): *Poland*. I Wyman, 1996.
- Surazska, Wielslawa (1996): *Denazification and its consequences for postcommunist transition. The case of Poland*. I Larsen, 1998.
- Sveri, Knut (1982): *Landsviksoppgjørets merkeligste rettsak*. I Lov og frihet. Festskrift til Johs. Andenæs, Oslo, Universitetsforlaget.
- Søbye, Espen (2003): *Katbe alltid bodd i Norge*. Oslo, Oktober.
- Takala, Hannu og Henrik Tham (red) (1987): *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Takala, Hannu and Henrik Tham (red) (1989): *Crime and control in Scandinavia during the Second World War*. Scandinavian Studies in Criminology. Volume 10.
- Weinberg, David (1996): *France*. I Wyman, 1996.
- Wyman, David S. and Charles H. Rosenzweig (red) (1996): *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore and London, The John Hopkins University Press.

PER OLE JOHANSEN